

TRINAEST PISAMA

PETO PISMO

Beograd, 8.april 1992.

Rođeni,

Pisao sam ti, čini mi se, da me, otkako ti šaljem ovu "priču u nastavcima", slike iz vremena okupacije prosto opsedaju. Prisećam se mnogih detalja, naizgled sasvim nevažnih – ali oni, možda, i nisu sasvim nevažni... Teško je razlučiti šta je u našim životima važno, a šta nije. O tome možemo prosuđivati tek mnogo kasnije...

Tih dana se pojavila i moja majka. Sasvim iznenada, odevena u "dirndlicu" (haljina koju u nekim krajevima Nemačke nose, neka vrsta narodne nošnje). Pošto, kao Jevrejka, nije mogla dobiti objavu za put, obukla je tu haljinu i, rizikujući mnogo, otišla na železničku stanicu. Našla je voz i zamolila nemačke oficire u jednom kupeu da joj pomognu da se smesti, predstavljajući se kao žena nemačkog oficira. Švabe su bile galantne, a u njihovom kupeu je bila zaštićena od železničke i policijske kontrole. Donela nam je i neke stvari, odeću koju je uspela da ukrade iz naše kuće, u koju se uselila nekakva jedinica folksdojčera, Nemaca, koji su do rata, živeli u selu Jabuka, desetak kilometara od Pančeva. Kako nas je našla, to je čitava istorija. Moram ti to ispričati da bi upoznao i njeno drugo lice, ono koje je, u nevolji, izašlo na videlo.

Izgleda da je majka stigla na Gundulićev venac odmah pošto smo napustili kuću. Znajući da treba da idem u Užice (ili tamo nekud), odlučila je da me nađe. Ionako je, zbog bombardovanja, trebalo da napusti Beograd. Spakovala se i sa svojom majkom i Ernom pošla put Rakovice. Tamo su naletele na vojnu patrolu. Polupismeni narednik ih je legitimisao. One nisu imale legitimacije (pre rata su to imali samo državni službenici, železničari i poštari, drugima nije trebalo), samo pasoše, koji su u to vreme bili mnogo "jači" dokument. Narednik to nije znao i, videvši silne strane pečate, zaključio je da su špijunke, pa je jednostavno naredio da ih vojnici odvedu u kamenolom i tamo streljaju. Nije vredelo buniti se, budala ima uvek i svuda. Srećom, posle stotinak metara, naišli su neki avijatičarski oficiri koji su majku poznavali i spasli ih. Narednika su nazvali budalom, a mojima pomogli da nastave put. Prenatranim vozovima i seljačkim taljigama stigle su u Užice, prepuno vojnika i izbeglica. Tamo je saznala da u tom kraju ima sto osamdeset porodica sa prezimenom Smiljanić (prezime tatinog ortaka i Radenka) i da su rasuti po okolnim selima tako da ih nije lako sve obići. A ona je znala samo da idemo kod Smiljanića... Neko je savetovao da se obrati sveštenicima: oni uvek

znaju ko se nov pojavio u njihovoj parohiji. Možda je to bila i njena ideja, ne znam tačno. Bilo kako bilo, ubrzo je dobila odgovor, pismo prote Milana Smiljanića, u kome je pisalo da su njen muž i dete viđeni, živi i zdravi, 11. aprila u Sopotu. Mnogo kasnije, saznala je da je prota to njeno pismo primio i pročitao u kafani, mestu gde su se, u te dane, ljudi sretali i vesti saznavale. Pismo ga je tronulo i okupljeni meštani ga zapitaše zašto je zasuzio. On im je objasnio da je upravo primio pismo jedne majke koja traži svog muža i dete. Rat tek što je počeo, a već takve tragedije. Ljudi zatražiše da im pismo pročita, a kad je to uradio, jedan izbeglica, koji je sa njima sedeo, reče da nas je video u kafani u Sopotu...

Dolasku majke sam se zaista veoma obradovao, a i susret mojih roditelja je bio veoma srdačan. Rat kao da je izbrisao sve nesuglasice zbog kojih su se, nekada, svađali – one su im, čini mi se, sada izgledale besmislene. Majka je ostala nekoliko dana pa se vratila u Beograd, noseći nešto namirnica za svoje. Obećala je da će, uskoro, opet doći. I dolazila je, kad god je mogla, svakih deset–petnaest dana. Uvek u dirndlici, koja joj je, uz dobro znanje nemačkog i poznavanje Beča, pomagala da se predstavlja kao Bečlijka, žena nemačkog oficira. Donosila nam je stvari koje je uspela da izvuče iz našeg stana i odnosila hranu koje je, već tada, u Beogradu bilo sve manje. Bila je hrabra, vešta i snalažljiva. Za takve poduhvate se išlo u zatvor, a lako i gubila glava.

Otac je zamolio majku da, po povratku u Beograd, ode u Sovjetsku ambasadu, da nađe ambasadora ili Čumaka i objasni im da on želi da se vrati u SSSR, sa nama. On je to, od one večeri kada je bio na prijemu u ambasadi, zaista želeo, a sada su u Srbiji za Jevreje nastala teška vremena. Trebaju mu pasoši za nas troje.

Rusi su moju majku lepo primili i obećali da će nam srediti dokumente za nedelju dana. Pokazalo se, iduće nedelje, da dokumenti nisu bili spremni. Rusi su opet obećali za neki dan... Ponavljalo se to više puta, sve do 22. juna, kada je izbio rat između Nemačke i Sovjetskog saveza. Ambasada je zatvorena i mi nismo otišli u SSSR. To je, saznali smo više godina po završetku rata, bila naša sreća, jer su svi koji su u to vreme iz Evrope bežali u SSSR već na granici hapšeni i, najčešće, završavali život u sibirskim logorima. U bratskom Sovjetskom savezu!... Mi to tada nismo mogli znati.

Ulazak Rusije u rat dočekali smo sa velikom radošću. Svi smo bili uzbudeni: sada, kad su Rusi ušli u rat, Nemci će biti gotovi za nekoliko nedelja. Možda će Rusi spustiti padobrance baš ovde...

Ubrzo zatim saznali smo da su neki hrabri ljudi počeli odlaziti u šumu. Nekoliko njih je moj otac poznao i družio se sa njima još dok su bili u Sopotu. I učiteljica Jelica je otišla, nju sam dobro poznao. Nije mi bilo sasvim jasno šta oni rade tamo, u šumi i kako sve to izgleda, ali zvučalo je herojski. "Šumci!"

Istina, u šumi je već bilo nekih ljudi. Pominjani su četnici, mislim da je neko već izgovorio i ime Draža. I ovi su bili "šumci" ali još nisu napadali Nemce. Ovi drugi "šumci" (ili "komunci", kako su ih neki nazivali) jesu. Sekli su bandere, kidali telefonske žice, ponekad rušili prugu, a i ubijali Nemce. I naše žandarme, koji su služili Nemcima. Sve je to, u prvo vreme, bilo prilično nejasno. Jednog čoveka iz Ropočeva su neki nepoznati ljudi noću odveli iz kuće i od tada mu se izgubio svaki trag. "Omrkneš i ne osvaneš", govorili su seljaci. Ko ga je odveo i zbog čega, nismo znali.

Nemci su objavili da će za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati 100 Srba ili Jevreja. Uzimali su unapred taoce, koje su, ako se nešto desi, ubijali. I ubijali su, pa posle, na plakatima, objavljivali njihova imena. Moja majka je,

dolazeći iz Beograda, pričala kako je tamo. Bilo je sve teže, naročito za Jevreje i Cigane. Saznao sam za tragediju mog školskog druga, Roberta Fišera. Njegovog oca su odveli, kao taoca, među prvima. Robi je trčao za kamionom od ugla Francuske i Dušanove (gde su stanovali) sve do Tašmajdana, gde su, u prvo vreme, držali Jevreje. Drugačije, verovatno, ne bi ni saznao gde su mu odveli oca. Nekoliko dana kasnije, došli su ponovo. Odveli njega, njegovu majku i sestru. O tome sam, pre nekoliko godina, na tvoju sugestiju, pisao – štampano je u *Kadimi*.

Ja sam, čini mi se, još bio dete. A šta bih drugo i bio, imao sam 11 godina i svega nekoliko meseci ratnog iskustva; a ni ono nije bilo pravo. Nedostajali su mi drugovi, školski, a i oni iz ulice. Odlazio sam do Dojčinovićevidih, koji su, i dalje živeli kod Miloša Radojevića, ili sam se igrao sa Brankom Peićem. Branko se, sa majkom, iznenada pojavio u našem susedstvu. Dospelili su se u kuću do naše, odlučivši da tu žive dok traje rat. Gospođa Peić, visoka, suva dama otmenog držanja, pomalo spečena, umela je lepo da priča – o bilo čemu. Lepo, ali često preopširno i bez kraja. Muž joj je bio viši oficir i, po onome što je ona pričala, još pre rata su ga ubile ustaše. Sa penzijom koju je dobijala lakše je mogla da preživi na selu, gde je sve bilo mnogo jeftinije. Ja sam se sa Brankom lepo slagao. Peićka je mog oca pomalo nervirala brbljanjem. Uzgred budi rečeno, ispostavilo se da su Peićevi stanovali u Ohridskoj ulici, preko puta moje majke, i da se njih dve znaju.

Jednog popodneva, dok sam bio kod Dojčinovićevidih, začuli smo brujanje. Sa brda smo videli kolonu kamiona kako od Sopota ide prema Kosmaju. Bila su i dva-tri mala tenka. Zoran je tvrdio da su to češki tenkovi koje je imala Jugoslovenska vojska. Imaju tanak oklop, štiti samo od puščanih metaka. To su bili prvi tenkovi koje sam, istina sa velike udaljenosti, video. Pretpostavljali smo da je sva ta vojska pošla put Kosmaja zbog "šumaraca" koji se tamo nalaze. Sledećeg dana se, izdaleka, čula pucnjava. Verovatno na Kosmaju vode borbu. "Šumci" su, verovali smo, nešto kao komite iz prošlog rata. Nanesu neprijatelju gubitke, a onda se spretno izvuku. I ovi će tako, nadali smo se. Predveče su se pojavile "štuke". Bilo ih je nekoliko. Nadletale su Kosmaj, pikirale i bacile nekoliko bombi. Pucnjava se više nije čula, a kolona vozila se vratila.

Slutnja i utučenost...

Dan-dva kasnije saznali smo da su Nemci na Kosmaju pobili neke "šumce", doneli ih u Sopot i tamo, na trgu, izložili. Traže da narod ide da ih vidi i, ako nekoga prepoznaju, da kažu njegovo ime. Mi, naravno, nismo hteli da idemo.

Uopšte, otkako smo se preselili u Ropočevo, izbegavali smo odlaske u Sopot. Tamo su bili Nemci i njih nije valjalo susretati. Ako je trebalo nešto prevoditi, donosili su nam kući. Svega nekoliko puta je otac, na poziv sreskog načelnika, išao u Sopot i tamo bio tumač. Posle su ti pozivi sasvim prestali. Jevreji nisu smeli boraviti izvan mesta gde su, do rata, živeli. Zbog toga se nismo pojavljivali tamo gde nas je neko mogao zapaziti. Inače, osećali smo se, koliko je to bilo moguće, sigurnim. Otac je projektovao školu za Ropočevo. Radio je to sa voljom i besplatno. Seljaci su ga veoma zavoleli, a oni iz školskog odbora i opštine su mu rekli da ne brine. Oni će ga, ako mu zapreti opasnost, zaštititi.

Nekoliko dana posle bombardovanja Kosmaja, putem iznad Petrijine kuće, naišla su kola sa poginulima. Dve ili tri volovske zaprege i u svakoj po nekoliko ljudi. Bili su natovareni kao klade, bez sanduka. Jednome je ruka štrčala iz kanata. Ta mi se ruka, stisnuta u pesnicu, iz nekih razloga, naročito urezala u sećanje. Tu negde su ih i zakopali, nasuprot Petrijine kuće, blizu ulaza u groblje.

Jedan detalj iz tog vremena, potreban, možda, da se razume karakter mog oca – a možda i moj. Otac se sprijateljio sa Ropočevačkim sveštenikom, a ja sa njegovim sinom. Odlazili smo često u crkvenu portu: otac je sedeo sa sveštenikom, mezetili su, pili vino i razgovarali, a ja sam se igrao sa dečakom. Kada je postalo jasno da će svi Jevreji morati u logor, i da ih, možda, čeka i gora sudbina, sveštenik je predložio mom ocu da dodemo jedno veće kod njega da nas pokrsti. Daće nam potrebne isprave i bićemo bezbedni. Otac mu je zahvalio i rekao da to sada, u ovoj situaciji, ne može da uradi. Nije religiozan, ali, prosto, ne može... "Kad ovaj rat prođe i sve se završi, spremite jedno prase i balon ovakvog vina, doći ću pa me krstite i deset puta, ako hoćete"... Mislim da su razumeli jedan drugoga – ja sam, iako sam imao samo jedanaest godina, oca razumeo.

Primicala se jesen. Bilo nam je jasno da se rat, uprkos našim nadama, neće tako brzo završiti. Sudeći po nemačkim novinama (odnosno, novinama na srpskom jeziku, ali pisanim po nemačkom ukusu), Rusi se povlače. Miloš Radojević je imao radio, ali pošto u Ropočevu nije bilo struje, nabavljao je ponekad glomaznu kutiju sa baterijama i onda smo slušali London. Krišom, jer to je bilo kažnjivo. Vesti nisu bile dobre. Otac je počeo da razmišlja o zimmici. Bilo je govora i o tome da majka, sa mojom tetkom i bakom, dođe na selo. Meni su nabavili knjige, udžbenike. Morao sam da učim, a to mi se nije sviđalo. Otac je radio sa mnom, a našao je i nekog studenta (ili nastavnika) koji je počeo dolaziti. Polagaću kad se sve ovo završi.

Jednog jutra smo poranili i otišli u Sopot na pijacu. Bilo je mnogo kupina u velikim korpama, "batarama". Izabrali smo najlepše, otac se pogodio, platio je, a kad je trebalo da krenemo, pojavila se Peićka i stuštila se na naše kupine: "Jao što su lepe! Ove kupine ću ja da kupim." Otac je objasnio da ih je on, upravo, kupio, ali ona je insistirala da su te kupine njoj potrebne za njeno dete. Onda joj je otac rekao da i on ima dete, da je te kupine već platio, a ona, ako hoće, neka kupi druge. Dok smo odlazili, vukući tešku korpu, Peićka je, za nama, vikala: "Za ovo ću vam se osvetiti, videćete vi"... Sve je to bilo besmisleno i ličilo je pomalo na Peićku, pa tome nismo pridavali mnogo značaja. Ipak, mnogo kasnije, često sam razmišljao o toj rečenici i analizirao je – ali bez rezultata.

Dojčinovići su se vratili u Beograd, a mi smo saznali da je Miloš spreman da nam iznajmi dve sobe u svojoj kući. To nam je veoma odgovaralo, jer su Nemci, tražeći guske, jaja ili rakiju, počeli zalaziti u deo Ropočeva gde smo mi živeli. Mi smo stanovali zaista blizu Sopota, a Miloš je bio na drugom kraju i kuća mu je bila nekako zaklonjena. Brzo smo se preselili. Miloš je imao ženu, majku i tri sina. Najstariji je bio godinu dana stariji od mene, srednji nešto mlađi od mene, a najmlađi je bio sasvim mali. To mi je društvo odgovaralo. Čuvao sam sa njima stoku, odlazili smo sami zaprežnim kolima na neke livade, i kad nas niko nije video, terali smo konje, stojeći na kanatama. Često smo razgovarali o tome kako se, zapravo, prave deca... Tema je za mene bila veoma zanimljiva.

Moja majka je često dolazila, gotovo svake nedelje, a onaj pisar, Miladin, idući ponekad poslom u Beograd, svraćao je u Ohridsku ulicu i nosio mojoj majci staroj baki i Erni namirnice. Ovaj, naizgled, beznačajan detalj pokazao se kasnije važan u njihovim životima.

Mogli smo, možda, tih nekoliko godina okupacije da provedemo živeći u miru, sklonjeni u Ropočevu. Mi smo se tamo osećali relativno sigurno, a verovali smo da rat ne može dugo da traje. Kasnije sam naučio da je vreme kada se čovek

oseća "sigurno" najopasnije. Upravo onda treba razmišljati i, na neki način, biti pripremljen za sva moguća, neprijatna, iznenađenja...

Jedno prepodne sam, toga se dobro sećam, sedeo nad lekcijama fizike i hemije, a otac je, za istim stolom, čistio šipke spremajući se da ih kuva. Iznenada je u sobu ušla naša gazdarica, uplašena, i rekla nam da je kuća opkoljena vojskom. Pogledali smo kroz prozor i zaista, iza plotu, na svaka tri ili četiri metra stajali su izmešani žandarmi i četnici. Otac je bio miran i izišao je da vidi šta se dešava. Uhapsili su ga i odmah odveli nekuda. Nismo se ni pribrali, kad su se žandarmi vratili i počeli vrlo temeljito da pretresaju naše dve sobe. Tada sam prvi put video kako se to radi. Znao sam da nema ničega što bi bilo opasno za nas, ali sam se zabrinuo zbog novca. Jedan deo je otac sakrio ispod praga i dobro zamaskirao, a drugi stavio u dvostruko dno kartonske kutije od primusa. Kod sebe je uvek držao samo manje sume. Pretres je trajao, čini mi se, oko dva sata. Bilo mi je zabavno da gledam kako žandarm kucka dršku četke za brijanje, kako ispituje pastu za zube i gleda ima li šta ispod gazdaričinih slika na zidu. Postalo je vruće kada su uzeli kutiju sa primusom. Izvadili su primus, a zatim izvrnuli kutiju i lupali po njoj. Ja sam sedeo na niskom tronošcu i pretrnuo sam kada sam, gledajući odozdo, video kako lažno dno polako klizi i otvara se... Srećom, žandarm nije primetio ništa sumnjivo, vratio je kutiju u normalan položaj pa novac nije ispao.

Završivši pretres, žandarmi su i mene povelu u Sopot, odveli u zgradu sresa (sada je to opština) i predali me četnicima. Otac je sedeo u hodniku na klupi, a meni su dozvolili da sednem kraj njega. "Ništa ne priznati", šapnuo mi je. O čemu govori, nisam tačno znao, ali sam naslućivao. Sedeli smo dugo, do pred sumrak, pred policijski čas. Onda je iz kancelarije izišao jedan četnik i preneo nam vojvodino naređenje da možemo ići kući, ali da moramo sutra ujutro, čim prođe policijski čas, opet biti u hodniku, tu pred ovom kancelarijom.

Vraćajući se po raskaljanom putu, otac mi je pričao kako je bilo. Njega je neko tužio da je nabavio seljačko odelo i u njemu, po selima, držao komunističke zborove, da ima revolver i bombe, da ima veze sa partizanima na Kosmaju i da je moja majka kurir, veza sa Beogradom i partizanima. Od svih optužbi istinite su samo one o seljačkom odelu (što otac nije ni poricao) i o pištolju. Za pištolj je znao čurčija, ali on će sigurno ćutati – a i naš bivši domaćin, kovač, koji o tome neće pričati. Sa mnogima koji su otišli u šumu otac se zaista znao i družio, dole u Sopotu, u kafani, ali otkako su otišli na Kosmaj, sa njima nije imao veze. Izuzev sa Jelicom, učiteljicom, ali i to retko. Ona je, idući nekim svojim tajnim poslovima, ponekad svraćala kod nas, još dok smo bili kod Petrije. Ostajala je dugo i sa ocem izmenjivala novosti. Najvažnije je ništa ne priznati, objašnjavao mi je otac i glasno razmišljao ko je mogao da nas tuži. "Jedino Peićka", zaključio je, "niko drugi".¹

Sledećeg dana smo opet bili u hodniku sreske zgrade, na poslednjem spratu, koji su držali Pećančevi četnici.² To je bio moj drugi susret sa njima, prvi je bio

1) Vrativši se oktobra 1944, u Beograd, sreo sam Branka Peića i on me je, obradovan susretom, odvuкао svojoj kući. Prva rečenica koju je Peićka, pošto smo se pozdravili, izgovorila, glasila je: "Da znaš, nisam ja tužila tvoga oca i tebe." Odgovorio sam joj da ja to nisam ni rekao... Sa Brankom sam se lepo družio sve do njegove tragične smrti 1987. godine. Gospodu Peić sam izbegavao kad god je to bilo moguće. Sada mislim da, ako nas je i tužila, tada verovatno nije mogla ni pretpostaviti kakve će to strašne posledice imati...

2) Kosta Milovanović – Pećanac je bio četnički vojvoda, prvi čovek u istoriji ratovanja koji se, avionom, spustio u neprijateljsku pozadinu. Bilo je to 28. septembra 1916. godine. Proslavljen u I svetskom ratu, on se u II svetskom ratu, ubrzo po kapitulaciji Jugoslavije, priklonio Nemcima, organizujući širom okupirane

dan ranije. Oni su se pojavili u vreme kada smo prestali da idemo u Sopot. Motali su se po hodnicima, ulazili u kancelarije i odlazili nekuda. Bili su odeveni u seljačka odela, vojničke uniforme ili u neku mešavinu jednog i drugog. Nosili su šajkače ili šubare, preko grudi redenike sa puščanim mecima, o pojasu bombe i opet redenike. Neki su imali bajonete ili kame.

Četnički vojvoda je najpre prozvao oca i dugo ga je saslušavao. Posle je prozvao mene. Prošao sam kroz jednu kancelariju, gde je nekoliko četnika nešto pisalo, pa ušao kod vojvode. Soba je bila na uglu zgrade, jednostavno nameštена. Gvozdeni krevet, pisaći sto, crn, ukrašen duborezom, dve – tri stolice, čiviluk i veliki vojnički sanduk. Ogroman. Na zidu okačen opasač sa redenicima, bombama, pištoljem i kamom. Visile su i dve – tri motke i nešto što, do tada, nisam video. Tek kasnije sam saznao: bile su to goveđe žile... Vojvoda je bio srednjeg rasta, u jednostavnom, suknenom, seljačkom odelu, bradat. Gledao je strašno. Čini mi se da nisam bio uplašen, čak ni previše uzbuđen. Morao sam da mu ispričam zašto i kako smo došli u Sopot i zašto moja majka dolazi. Pitao me je za zborove i pištolj, a ja sam, naravno, poricao.

– Tvoj otac je priznao da ima pištolj.

Poricao sam pokoleban.

– Zašto poričeš kada je tvoj otac priznao da ima pištolj i bombe?

Bilo mi je jasno da laže, jer otac bombe nije imao. Ostao sam pri svome.

– Jeste li imali veze sa Jelicom? Da li se tvoj otac viđao sa njom?

– Da, viđali smo se često.

Vojvoda se obradovao, postao je blaži i upitao gde je to bilo. Objasnio sam mu da smo odlazili kod nje. Onda pitanje: gde?

– Pa kod nje, u kafanu.

– O kojoj Jelici ti govoriš?

– Pa o Jelici koja drži kafanu, hranili smo se kod nje neko vreme, sve dok nisu došli Nemci.

Osetio sam zadovoljstvo, veliko zadovoljstvo što sam ga namagarčio. Shvatio sam da to mogu. Ta Jelica je imala malu kafanu u neposrednoj blizini sreza. Kuvala je, znali smo, i za vojvodu, a njen muž je bio četnik, u njegovom odredu.

Saslušanje je potrajalo sat-dva, ali je sve teklo kako treba. Naravno, na pitanje o Jelici, onoj drugoj, o učiteljici, odgovorio sam da je uopšte ne poznajem.

Uveče smo opet pušteni kući i opet uz naređenje da sledećeg dana, rano, moramo biti pred vojvodinom kancelarijom. Usput sam pričao ocu kako je bilo na saslušanju. Bio sam veoma ponosan zbog svoje pobeде. I otac me je pohvalio.

Trećeg dana smo, u hodniku, videli moju majku. Bili smo zapanjeni, otkuda ona tu? Nisu nam dali da razgovaramo, nju su oterali u drugi kraj hodnika, odakle je, veoma nervozno, krišom, davala znake rukama: pokazivala je prstima broj tri, ukrstila ruke kao da su vezane, povlačila kažiprstom kao da puca... Pozvali su je na saslušanje, zatim oca. Ja sam se, pomalo zabrinuto, pitao kada će početi ono o čemu sam negde slušao: unakrsno ispitivanje, kada te, kao na filmu, raskrinkaju i sve saznaju. Čekali smo dugo u hodniku, nikakvog unakrsnog ispitivanja nije bilo. spustilo se veče pa su nas, najzad, sve pustili kući. Da se sutra ujutro, javimo..

Srbije kvislinške, četničke odrede. Narod ih nije voleo. Ove četnike, naravno, ne treba nikako mešati sa jedinicama Draže Mihailovića. Odredi Koste Pećanca rasformirani su 1942. godine, a sam Pećanac je, kao izdajnik, presudom suda Draže Mihailovića, osuđen na smrt i brzo likvidiran.

Vraćali smo se sada utroje, po blatu. Majka nam je pričala kako su je u Beogradu uhapsili, pretresali stan i odveli u Specijalnu policiju, u zatvor, ali sledećeg dana, verovatno zahvaljujući Mihajlu Rajkoviću i njegovim vezama, prebacili u drugi, nazvan "Diris-zatvor".³ U njemu su bili samo crnoberzijanci i prostitutke. Iz zatvora Specijalne policije, tog zatvora za političke prestupnike, kad im ponestanu taoci, često su odvodili u logor na Banjicu pa i na streljanje, a iz "Diris-zatvora" nisu. Tu je bilo bezbednije. Majka je bila u sobi sa prostitutkama. One su imale jedan lavor sa vodom i svaki čas su se, valjda navikle na to "u poslu", prale pa su onda sušile zadnjice kraj peći. (Tako što, u našim filmovima o prošlom ratu i okupaciji, nije prikazivano! Valjda ne bi izgledalo herojski...) Trećeg dana su je, uz policijsku pratnju, odveli u Mladenovac. Tamo je noćila, pa su je doveli ovamo. (Sticajem okolnosti, Miša je, u Arhivu Srbije, pre nekoliko godina, našao nekoliko dokumenata koji se odnose na njeno hapšenje. Imam fotokopije.)

Naredne dane smo provodili pred vojvodinom kancelarijom. Nisu nas više saslušavali, posle izvesnog vremena ja više nisam morao da se javljam, a ubrzo zatim ni moj otac. Majka je morala da radi kao daktilografinja, jer je umela da kuca sa deset prstiju. Odlazila je svaki dan ujutro i vraćala se popodne. Čuo sam da su ta saslušanja bila strašna: tukli su.

Saznali smo da je smenjen sreski načelnik, onaj što je obećao da će nas štiti. Došao je neki novi, majka ga je videla i kaže da je jako nesimpatičan. Bila je to neprijatna vest.

Ubrzo zatim, došli su žandarmi po nas. Rekli su nam da je stiglo naređenje da svi Jevreji moraju u logor. Odveli su nas u zgradu sreza, ali ne gore, na sprat, kod četnika, nego u prizemlje. Majka je nekako izmolila da je puste da se popne i o svemu obavesti vojvodu. I ja sam pošao sa njom. On nam je ravnodušno rekao da tako mora biti. Moramo u logor. Ne može nas zaštititi. Istraga protiv nas je završena. Istina, nismo krivi za ono za šta smo tuženi, ali nas ne može zaštititi. A i zašto da nas štiti?...

Moja majka je počela plakati i moliti: "Bar mi dete spasite!" Vojvoda se nećkao pa se onda smilovao. Zauzeo je pozu i rekao: "Dobro, tebe i dete ću spasiti, muža neću." Pružio mi je ruku stisnutu u pesnicu: "Poljubi ruku ocu vojvodi". Svima je tako govorio pružajući ruku. Voleo je to veoma.

Nastala je užasna scena. Ja sam mu ljubio ruku, moleći za oca. Da ga spase. On to može. Plakala je i molila moja majka, a vojvoda je stajao nepomično, kao da je uživao u tome. Trajalo je to dugo i ja sam, najzad, shvatio da ga umoliti ne mogu. Video sam na zidu njegov opasač sa oružjem. U futroli, vojno-državni pištolj. Nalik na tatin "brauning". Umeo sam da rukujem njim. Kad bih samo stigao da ga izvadim i repetiram. A šta ako je zakočen? Da li kočnicu gurnuti napred ili nazad? Hoću li stići? Možda da uzmem bombu? Trebaće vremena da je odšrafim. Biće brži od mene. Želeo sam da sam veći i dovoljno vešt, pa da ga prisilim da uradi ono što je mogao. Tada nisam znao za uzimanje talaca, ali sam tako nekako želeo da uradim. Ipak, bio sam svestan da će nas, ako ne uspem, sigurno odmah sve pobiti. I odustao sam. Prestao sam da plačem. Mislim da sam tog trenutka postao drugi. Ako i nisam, sledećih pedeset godina nisam plakao. A sledećih pet godina nisam umeo ni da se smejem.

3) Za vreme okupacije, vlasti su organizovale tzv. Direkciju za ishranu (skraćeno, Diris). U to vreme, kada je hrana bila racionisana, cvetala je crna berza – ilegalna trgovina hranom. Zatvor u kome su prestupnici te vrste (dakle ne politički) držani, dobio je nezvaničan naziv "Diris-zatvor".

Vojvoda je javio načelniku da protiv majke i mene još nije završena istraga. Moramo ostati još neko vreme. Oca neka šalje u logor. Vratili smo se dole, ocu. Bio je zadovoljan što mene neće oterati. Tražio je da mu, sutra ujutro, donesemo zimski kaput, gojzerice i ranac sa rubljem. Pozdravili smo se i ja sam se još nadao nekom čudu. Kad smo stigli kući, počeo sam da se tresem. Mislim da sam se tresao cele noći, ali plakao nisam. Ustali smo pred zoru i, još po mraku, stigli do sreza. Čekali smo neko vreme u jednom malom hodniku sporednog ulaza. Tu su doveli oca. Predali smo mu stvari i zagrlili se. Majka me je molila da, kada se sretmem sa ocem, ne plačem. Nisam više plakao. Znao sam da ne vredi, a nisam ni mogao. Oca su brzo odveli, a mi smo jedno vreme morali ostati u zgradi. Bio je polumrak i bilo mi je strašno. Sve ostalo što sam kasnije, za vreme rata i neposredno posle njega, doživeo, bilo mi je, čini mi se, jednostavno.

Od oca smo, desetak dana po njegovom odvođenju, dobili pismo. Nekako ga je proturio iz logora nekome ko ga je poslao poštom. Nalazio se u Kragujevcu. Pismo je bilo kratko. Brine za mene, njemu nije loše, radi. Ako mu pošaljemo seljačko odelo i pet hiljada dinara, uskoro ćemo se videti. Bilo mi je jasno da se odlučio za bekstvo. Našli smo jednog izbeglicu koji je radio kod Miloša Radojevića. Platili smo mu dobro da odnese u Kragujevac sve što je otac tražio. Čovek je otišao, ali se, saznali smo, nije vratio desetak dana. Pošto mi nismo mogli da idemo kući kad smo hteli, prošle su dobre dve nedelje pre nego što smo se sa njim našli. Počeo je da laže: kako se u Kragujevcu razboleo pa su mu ukrali odelo i novac, a oca nije našao... Slučajno smo saznali da je odelo prodao i u Kragujevcu pijančio do besvesti. U međuvremenu su oca sproveli u Beograd. Poslao nam je pismo kojim javlja da će biti sproveden i naznačio tačno vreme kada će proći kroz Đurince. To pismo nam Miloš, iz nama nerazumljivih razloga, nije predao na vreme, nego mnogo kasnije... Poslednje pismo je, u Đurincima, kraj pruge, našao jedan seljak i doneo nam. Otac ga je napisao, molio nalazača da ga preda nama i bacio iz voza. Očajan je jer niko nije izišao na stanicu. Moli da ga obavestimo šta je sa nama, šta je sa mnom. Brine nije li nas snašla ista sudbina kao njega. Njega vode u logor kod Topovskih šupa (to je kod sadašnje Autokomande)*, i ako i mene odvedu u logor, neka pokušam da ga nađem, da bar tamo budemo zajedno. Nešto kasnije, jedna gospođa, Ruskinja, supruga nekog sveštenika, išla je u Zemun. Prolazeći pored Sajmišta (starog), videla je oca kako, kraj puta, sa još nekim logorašima, kopa jarak. Prišla mu je i pozvala ga po imenu. Jeo je sirov krompir. Kad je prepoznao, počeo je da joj govori kako je on dobro i kako sam ja sa njim u logoru. Ona je, znajući da sam u Sopotu, počela da ga umiruje, rekla mu je da sam dobro, da sam sa majkom, da nisam u logoru, ali on to kao da nije shvatao. Možda je time hteo nešto da joj kaže, a ona nije shvatila?... Na kraju je počeo da psuje – on koji to nikada nije činio. U kakvom je duševnom stanju bio, nikada nećemo saznati.

1995.

(Odlomak)

4) Greškom je, na zidu starih tramvajskih šupa u Bulevaru revolucije (nekadašnjoj ulici Kralja Aleksandra), postavljena spomen – ploča na kojoj piše da su tu bili internirani Jevreji za vreme II svetskog rata. Jevreji su bili internirani u "Topovskim šupama", kod današnje Autokomande, dakle, na prostoru koji se, na starim kartama ovog grada, može tačno locirati. Spomen – ploča je na "Tramvajskim šupama" postavljena greškom, ili iz čistog neznanja.